

TÜRKÇEDE BİLEŞİK TÜMCELERİN ÖZELLİĞİ ÜZERİNE

Xhemile ABDIU*

ÖZET

Bilindiği gibi Türkçenin sözdizimin önemli bir özelliğini oluşturan ortaç ve ulaçların kullanılışı tümce anlamı açısından ilgi çekici nitelikler göstermekte, ulaç biçimbirimleri değişik işlevlerle birlikte çeşitli anlamları da yansıtmaktadır.

Dilcilere göre Hint-Avrupa dillerinde görülenin tersine, genel olarak yan tümceler ana, temel tümcelere ilgi adlarıyla değil, ortaç ve ulaçlarla bağlanmakta. Bu kuruluşta herhangi bir ilgi adlı ya da bir bağlaç kullanılmasına gereksinme duyulmadan temel tümce içine çeşitli yan tümceler yerleştirilir, üretken dönüşümlü dilbilgisindeki yerleştirme (embedding) gerçekleştirilir.

Bilindiği gibi bağlantılı dillerin bir ad ya da eylem köküne değişik biçimbirimleri eklenir. Bu biçimbirimler her türlü türetme ve çekim işlemlerini gerçekleştirirler. Bu durumda Türkçede tümce anlambilimi açısından eklerinin çok önemli işlevleri yerine getirilir. Batı dillerinde rastlandığı gibi, Arnavutçada da ikinci dereceden aktarmalar görülür. Bu aktarmalar bütün bir tümceyi bir başka düğüme aktarak ona bağlı bir işlev verir ve bileşik tümceler ortaya çıkarır.

-(y)ip, -ip, -up, -üp ulaç biçimbirimin ilginç nitelikleri bulunduğu görülür. -(y)ip, -ip, -up, -üp biçimbirimi sıkça kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Eklendiği fiili ikinci bir fiile bağlar. -erek, -arak ulaç biçimbirimine gelince iki fiili birbirine bağlarken yüklem nasıl, ne tarzda yapıldığını açıklamaktadır. Yan tümceyi temel tümceye, iki önermeyi birbirine bağlayan bu biçimbirim aynı zamanda belirteç göreviyle üretken dönüşümsel dilbilgisindeki belirteçleştirmeyi sağlar.

Bu makalenin amacı bu tür yan tümceleri açıklamak ve ortaya çıkan sorunları ele almaktır. Bir Hint-Avrupa dili olan Arnavutçadan Türkçeye ve aksine Türkçeden Arnavutçaya çeviri sırasında karşılanan zorunlukları vurgulamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: yerleştirme, -ip ve -arak biçimbirimleri, bağlama, belirteçleştirme.

FEATURES OF COMPOUND SENTENCES IN TURKISH

ABSTRACT

Actually, an important feature of Turkish syntax, is the usage of participle and gerund in sentences. This shows interest in the meaning,

* Tiran Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi, Türkoloji Bölümü / Tiran Arnavutluk, El-mek: abxh1@yahoo.it

but the usage of gerund with different functions reflects different meanings.

According to linguists unlike the Indo-European languages, where in general the main sentence is connected to subordinate sentences with conjunctions or conjunctive pronouns, in the Turkish, the sentences are connected by participle or by gerund. With this structure without the need of pronoun or conjunctions is performed an embedding.

It is known that in the agglutinative languages to the root of a name or verb is added different morphemes. These morphemes carry out all kinds of conjunction or derivations. In this case, in Turkish, the morphemes carry out very important functions in terms of semantics. Such as encountered in Western Languages, Albanian is the language of second-order transfers. These transfers are emerging to compound sentences and the entire sentence is transferred to another node that is attached to it and gives it a function.

-(y)ıp, -ip, -up, -üp morpheme has interesting morphological characteristics. -ip is one of the most frequently used adverb-verb suffixes. This morpheme connects the verb to the second one. Sometimes this morpheme connects the main predicate of the sentence to the side of the predicate of the second sentence.

The construction with -arak, -erek explains the way in which the action is done. The basic sentence, linking with the subordinate sentence at the same time allows the grammatical transformation of adverbialization.

The aim of this work is to describe these types of clauses and to address emerging problems. In particular in translating from Albanian to Turkish and viceversa from Turkish to Albanian we will try to emphasize the difficulty encountered by foreign students.

Key Words: embedding, -ip and -arak morphemes, binding, adverbialization.

Bilindiği gibi Türkçenin sözdizimin önemli bir özelliğini oluşturan ortaç ve ulaçların kullanılışı tümce anlamı açısından da ilgi çekici nitelikler göstermekte, ulaç biçimbirimleri değişik işlevlerle birlikte çeşitli anlamları da yansıtmaktadır.

Bu kuruluşta herhangi bir ilgi adlı ya da bir bağlaç kullanılmasına gereksinme duyulmadan temel tümce içine çeşitli yan tümceler yerleştirilmiş, üretken dönüşümlü dilbilgisindeki yerleştirme (embedding) gerçekleştirilmiştir. (Aksan; 2006, 173)

Bağlantılı dillerin bir ad ya da eylem köküne değişik biçimbirimleri eklenir. Bu biçimbirimler her türlü türetme ve çekim işlemlerini gerçekleştirirler. Bu durumda Türkçede tümce anlambilimi açısından eklerinin çok önemli işlevleri yerine getirilir. Batı dillerinde rastlandığı gibi, Arnavutçada da ikinci dereceden aktarmalar görülür. Bu aktarmalar bütün bir tümceyi bir başka düğüme aktararak ona bağlı bir işlev verir ve bileşik tümceler ortaya çıkıyor.

Dünya üzerindeki diller arasında, tümceleri Özne + Nesne + Yüklem dizilişiyle kurulan dillerden biri olan Türkçenin tümce anlambilimi etkileyen bir takım belirgin sözdizimi özellikleri, nitelikleri vardır. Türkçenin tümce anlambilimini etkileyen başlıca sözdizimi özelliklerinden biri

bileşik tümcelerin kuruluş özelliği olan **adlaştırma, sıfatlaştırma ve belirteçleştirmesidir.** (Aksan, 2006, 169)

Türkçenin bağlantılı (agglutinative) bir dil oluşu, biçim öğelerine biçimbilimsel-anlambilimsel bir nitelik kazandırmakta, böyle tanımlanabilecek işlevler yüklemektedir. (Aksan 2006, 170)

Türkçenin anlambilim açısından da **önemli olan sözdizimi özelliği, bileşik tümcelerde ve girişik tümcelerde kendini göstermektedir. Hint-Avrupa dillerinde görülenin tersine, genel olarak yan tümceler (değişik yargılar) ana, temel tümcelere ilgi adlarıyla değil, ortaç (participle) ve ulaç (gerund)larla bağlanmakta,** böylelikle daha kısa yoldan, daha kıvrak bir anlatım sağlanmaktadır. (Aksan, 2006, 172)

Bunun yanında, değişik yargıların, önermelerin başka dillerde olduğu gibi bağlaçlar ve ilgi adlarına gereksinme olmadan bir araya getirilmelerinin, bunlar arasındaki bağlantıyı daha da güçlendirdiğini söyleyebiliriz. (Aksan, 2006, 175)

Fiilimsiler dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklık sağlamanın yanında anlatılmak isteneni kısa yoldan anlatma olanağı sağlayan, yan cümle kurabilen, bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır. Türkçe gramer kitaplarına bakıldığında fiilimsilere verilen adların birbirinden farklı olduğu ve eklerin farklılıklar gösterdiği görülür. (Bayraktar, 2004, 3)

Türkçede fiilimsilerin özellikleri:

➤ Genel olarak üçe ayrılan fiilimsiler, cümle içinde isim, sıfat, zarf gibi isim soylu sözcüklerin görev ve özelliklerini taşırlar. Bir bölümü ad gibi, bir bölümü ad ve sıfat gibi, bir bölümü de zarf gibi kullanılırlar. Örn. giriş kapısı, tanıdık yüzler, anlayarak okumak gibi.

➤ Fiilimsiler; çoğu zaman **bağlaç kullanmadan, anlatımı bölmeden yan cümle, böylelikle birleşik ve girişik cümleler** kurmayı sağlar. Bu daha çok zarf-fiil ve sıfat-fiillerle sağlanır. İsim-fiillerin ve sıfat-fiillerin, ad tamlamasında yer alabilmek gibi adlara yaklaşan yönleri de vardır. İsimleşmiş sıfat-fiiller, isimler gibi isim tamlamalarında kullanılabilirler. (Bayraktar, 2004, 5-6)

➤ Fiilimsiler değişik eklerle oluşmaları ve cümlede değişik görevler almalarından dolayı üçe ayrılırlar: isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiiller.

Türkçede fiilimsilerin cümledeki görevleri:

➤ Fiilimsi eki ile kurulmuş sözcükler, cümlede fiil özelliği göstermezler. İsim-fiil eki almış sözcükler bir ismin üstlenebileceği her türlü görevi yapabilirler. İsim-fiiller cümlede özne, nesne, tümleç ve ek fiil yardımıyla yüklem olabilirler; ayrıca isim tamlamalarında tamlayan ya da tamlanan olabilirler.

➤ Sıfat-fiil eki almış sözcükler cümlede sıfat gibi kullanılabilirler, adlaşarak isim gibi kullanılabilirler, bağlaçlara ihtiyaç kalmadan yan cümleler kurarak birleşik cümleler oluşturma görevini üstlenirler; ayrıca sıfat tamlamalarının sıfatı olarak da görev yapabilirler.

➤ Sıfat-fiiller adlaşmamış biçimiyle öznenin, nesnenin ya da tümlecin niteliğini belirtirler.

➤ Zarf-fiiller cümlede **zarf tümleci yapma görevinde kullanılırlar, yan cümle kurarak birleşik cümle oluşturabilirler, yardımcı fiiller ve ek fiil yardımıyla yüklem olarak da kullanılabilirler.**

➤ Zarf-fiiller cümlede, ana cümlede ya da yan cümlede yüklemnin belirticisi durumunda kullanılırlar.

Turkish Studies

➤ *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* ekiyle kurulan zarf-fiiller cümlede **bağlaç gibi görev yaparlar**. Zarf-fiillerin bir diğer önemli görevleri yardımcı fiillerin önüne gelerek tezlik, yeterlilik, sürerlilik ve yaklaşma anlamı veren kurallı birleşik fiiller yapmaktadır. (Bayraktar, 2004, 6)

Türkçede yan tümceler ana tümcelere ortaç ve ulaçlarla bağlanmaktadır. Örnek olarak *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* biçimleriyle kurulan bileşik tümceler üzerine duralım.

Birleşik tümcelerde, yardımcı tümceler, basit tümcelerin öğeleri gibi çalışırlar. Yardımcı tümceler, asıl tümcelerin öznesi, nesnesi veya zarfı gibi görev yaparlar. (Karaağaç, 2009, 198)

Fiile dayalı sıfat-fiil ve isim-fiil gruplarında olduğu gibi bu zarf-fiil grubunda da yüklem görevi yapan zarf-fiilin anlamı, özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf adı verilen öğelerle tamamlanır. Yüklem olan zarf-fiil yargı bildirmez. (Karahana, 2008, 57) Zarf-fiil grubu, söz dizimi içinde zaman, tarz, sebep, şart, bağlama, karşılaştırma vb. işlevlerle zarf görevi yapar. (Karahana, 2008, 59)

İlk olarak *-(y)ıp, -ip, -up, -üp*'lü zarf-fiil ile yapılan tümcelerin özelliklerine bir göz atalım:

-(y)ıp, -ip, -up, -üp ulaç biçimlerinin ilginç nitelikleri bulunduğu görülür. *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* biçimlerini sıkça kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Eklendiği fiili ikinci bir fiile bağlar. Bazen esas cümlenin yüklemine bazen de yan cümlenin yüklemine bağlanır. Eklendiği fiile iki anlam katar. Bağlaç yerine geçerek 've' bağlacı gibi kullanılabilmesi gibi *-arak, -erek* anlamını katar. Bağlandığı fiilin tarzını bildirebilir. Johanson'a göre bu ulaç ekinin her zaman bir birliktelik anlattığını vurgulamaktadır. Leyla Subaşı Uzun'a göre bu nitelikleri derinliğine incelerken bu öğenin neden-sonuç ilişkisi, koşul bağlantısı, içinlik bağlantısı ve özelleştirme bağlantısı kurabildiğine değinebilmektedir.

Dilcilere göre *-(y)ıp, -ip, -up, -üp*'lü zarf-fiili için yapılan tanımları:

Bileşik tümcelerde yan tümce tümüyle bir zarf hükmündedir ve ana tümce içinde bir zarfın alabileceği bütün işleyişleri alır.

Zarf-fiil tümcesi anlam ve kullanışça bağlam cümlesine paralel bir sistem olur. Bu iki sistemin birbirini örtmeyen yönleri varsa da zarf-fiil yapılışı Türkçede daha yaygın ve köklü olduğundan bunları çoğu zaman bağlam cümlelerine tercih edilir. Söz içinde işleyişleri bakımından benzerlikleri sebebiyle zarf-fiil tümceleri türleri ve sınıflandırmaları yönünden de bağlam tümcelerine benzerler. Bunlarda da birleşenlerin anlamca ilişkilerine göre 1. yan yana zarf-fiil tümceleri ve 2. alt alta zarf-fiil tümceleri ayırılır. (Banguoğlu, 2000, 572)

Yan yana zarf-fiil tümce grubunda ulama tümceleri yer almaktadır. Bu tümcelerde iki yargıyı bağlam tümcesinde olduğu gibi aynı yönde oluş ve kılış beraberliği, veya sırasıyla birleştirilir. Genellikle *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* zarf-fiilleriyle yapılan bu içtümce iki yargı arasında zaman, ve tarz ilişkisi kurabilir. *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* zarf-fiili ile yapılan bu bileşik tümcenin bazan ulamadan başka ilişkiler de kurduğu görülür. O zaman bunlar anlamlarına göre altalta zarf-fiil tümcesi sayılabilirler. Ulamada içtümce birden fazla olursa *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* zarf-fiilleri aynı anlamda alması olarak kullanılır. (Banguoğlu, 2000, 573) Hal zarf-fiilini olarak kullanıldıkları da olur: (Örn. Bunları eve götürüp ne yapacaksınız?) Buna karşılık *-arak/-erek* hal zarf-fiilleri de daha geniş bir ölçüde ulama için kullanılırlar. (Örn. Birçok da borç bırakarak ayrılmış.) En çok üçlü bir ulamada *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* zarf-fiilleri alması olarak kullanılırlar. (Örn. Erken kalkıp kahvaltı ederek yola çıkmalıyız. Sandığı kırıp parayı alarak kaçmışlar. (Banguoğlu, 2000, 429)

Altalta zarf-fiil tümcesinde hal tümcesi baştümce anlatışının ne gibi bir hal içinde oluştuğunu belirten bir zarf-fiil tümcesiyle kurulmuş karmaşık tümceye zarf-fiil hal tümcesi adı

verilir. *-arak*, *-erek* hal zarf-fiilleri ve *-(y)ıp*, *-ip*, *-up*, *-üp* ulama zarf-fiillerinin bazan birbirleri yerinde kullanılır. (Banguoğlu, 2000, 575)

Altalta zarf-fiil tümcesi bazan ulamadan başka ilişkiler de kurduğu görülür. O zaman bunlar anlamlarına göre sayılabilirler. Örn. Bizi **görüp** (**görünce**) saklamış. Papaza kız**ıp** (**kızarak**) oruç bozma. Bunu eve götür**üp** (**götürmekle**) ne yapacaksın? **Gelip gelip** kapıdan bakıyordu. **Durup durup** iş çıkarma.

-(y)ıp, *-ip*, *-up*, *-üp*'lü zarf-fiil, bağlı bulunduğu esas kullanılış ile fiildeki hareketten biraz önce gerçekleşmiş olan bir hareketi karşılar. Bu kullanılış ile şekilce, esas fiildeki kipin yerini dolduran bir 'ikame' özelliği arka arkaya aynı şekil yapısındaki kiplerin tekrarını önlemek üzere, bir önceki fiilin çekim eki atılmış ve yerine *-(y)ıp*, *-ip*, *-up*, *-üp* zarf-fiil eki getirilmiştir.

-(y)ıp, *-ip*, *-up*, *-üp*'lü zarf-fiil, daima kendinden sonraki fiile bağlıdır. Ondaki şahıs ve zaman kavramını kendi üzerine çeker. Örn. Uzan**ıp** şişeyi çektim. Adam gürlütye getir**ip** (= getirdi ve) bizi başından savdı.

Nuri Yüce çalışmasında *-(y)ıp*, *-ip*, *-up*, *-üp*'lü zarf-fiil kullanımları için örnekler vermiştir.

-ıp... *-miş*: Bir gece yarısı Belkis Hanım kocası ile beraber tiyatrodan çık**ıp** bir kahveye yemek yemeğe girm**iş**ler.

-ıp... *-dı*: Habip kahvesini iç**ip** kalktı.

-ıp... *-yor*: Sekiz aydır bir fabrikada çalış**ıp** para kazan**ıyor**.

-ıp... *-ır*: Çobanlara ekmek ve bulgur gider, orada pişir**ip** yerler.

-ıp... *-acak*: Haksızlığa katlanmayı doğru bulmuyorum. Katlanmay**ıp** ne yap**acaksın**?

-p... *-ayım*: Arkadaşları gör**üp** dert anlat**ayım**, dedim.

-ıp... *-sa*: Koş**up** köye haber ederse?

-ıp... *-arak*: Kâh yan**ıp** kâh üşüy**erek**, ...

-ıp... *-ken*: Başladılar gel**ip** geç**erken** sormaya.

-ıp... *-ınca*: Eve gel**ip** babasını gör**ünce**, ...

-ıp ... *-mak*: Köyde serbestçe dolaş**ıp** ikram gör**mek** için ... (Yüce, 1999, 50-51, § 1321) (Aynı konu için DENY: Gr § 1299; KONONOV: GrT § 967; JOHANSON: AspT 68-69, 261)

-(y)ıp, *-ip*, *-up*, *-üp*'lü zarf-fiilin bağlı bulunduğu tümce parçasının öznesi ile asıl fiilin öznesi genellikle aynıdır. Örn. Onun için de hep küçümsey**ip** kaçarız kendimizden.

Seyrek hallerde, zarf-fiilin bağlı bulunduğu özne ile esas fiilin öznesi farklı olur. Bu durum daha çok edilgen çatılı fiillerde ve araya başka bir zarf-fiilin girmesi hallerinde görülür. Örn. Katılımcılar yorul**up** hava gerginleşince, başkan toplantıya ara verdi. Kapılar açıl**ıp** öğrenciler içeriye girdikçe, koridorda tıkanıklık kalmadı. *-(y)ıp*, *-ip*, *-up*, *-üp*'lü zarf-fiil, esas fiil ile aynı zamanda yapılan bir hareketi de karşılar. Bu durumda *-arak*, *-erek* ekine eşdeğer bir işlev görür. Örn. Kız başını ey**ip** çalışmaya başlayınca atağından dönmeyi kendine yediremedi. (Korkmaz, 2003, 999-1001)

-(y)ıp, *-ip*, *-up*, *-üp* ve *-arak*, *-erek* zarf-fiili bağlam işlevindedir.

Örn. Eve gid**ip** güzel bir film seyretsek. Eve git**sek** ve güzel bir film seyretsek. Arkadaşım okula gid**erek** bazı hocalarla görüştü. Arkadaşım okula gitt**i** ve bazı hocalarla görüştü.

Turkish Studies

Hint-Avrupa dil ailesinden ana dili olan bir öğrenci için bağlaç ile kurulan tümce daha mantıklı ve daha kolaydır.

Bazı durumlarda *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* biçimbirimleri başka biçimbirimlerin yerine geçebilirler.

Örn. Kendin **gelip** görünce anlayacaksın.

Kendin **gelince** ve görünce anlayacaksın.

Konuyu **bilip** fark ettirmediğini tahmin ediyorum.

Konuyu **bildiğini** fakat fark ettirmediğini tahmin ediyorum.

Arnavutça ana dili olan yabancı bir öğrenci bu tür tümceleri Türkçeden ana diline çevirebilir, fakat ana dilinden Türkçeye çevirdiğinde zarf-fiil biçimbirimleri kullanmamaktadır.

Esas fiildeki bir hareketin sürekli olarak veya art arda tekrarlanarak gerçekleşmesi, *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* lü zarf-fiilin arka arkaya tekrarlanması ile karşılaşılır. Bu tekrarlama iki şekilde olur. Aynı fiilden yapılmış zarf-fiilin arka arkaya tekrarı ile: Örn. **bakıp bakıp** – Onlara **bakıp bakıp** biz de bahtiyar oluyoruz. Eş ve zıt anlamlı iki zarf fiilin art arda tekrarı ile: Örn. **girip çıkıp** – Müdür **girip çıkıp** salonu gözden geçiriyordu.

Bu tekrarlı kullanımlarda yalnız birinin *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* lü zarf-fiil, ötekinin asıl fiil olduğu yerler de vardır. Bu durumlarda zarf-fiil aynı zamanda esas fiildeki çekim biçimini de karşılamaktadır. Örn. Gece gündüz iş adamlarıyla **düşüp** kalkıyor, nazırların yanına **girip** çıkıyor. Herkes kendi havasında **gülüp** eğleniyor. (Korkmaz, 2003, s. 1002)

-(y)ıp, -ip, -up, -üp lü zarf fiil ile bağlı bulunduğu esas fiil arasındaki hareket ve zaman yakınlığı, bazen bunlara, *-(y)a* lı tasvir fiillerinde olduğu gibi, eylemce kaynaşmış bir tasvir fiili niteliği kazandırır. Böyle bir kaynaşma daha çok, zarf-fiilin **dur-, git-, kal-** gibi tasvir niteliğindeki yardımcı fiillerle birleşmesinde görülür. Bu takdirde, birleşikteki asıl anlam öteki tasvir fiillerinde olduğu gibi zarf-fiile kayar ve yardımcı fiil yerindeki esas fiil, zarf-fiili tasvir eden bir nitelik kazanır. Örn. **akıp** gidiyor – Tırnaklarını kemir**ip** dururken aptal oğlanın cambazlığı gözünün önüne geldi. (Korkmaz, 2003, 1002)

Banguoğlu da ulama zarf-fiilleri açıklarken yüklemi oldukları içcümleyi basitçe başcümlelerin yüklemine bağlı kıldıklarını vurgulamaktadır. Başlı başına bu işleyişte canlı bir *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* zarf-fiilleri vardır. (Örn. **bağlayıp** bırakmak, **gönderip** yaptırmak, **gelip** gitmek, **açıp** bakmak) Bunlar iki kılışın birbiri ardınca, veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterirler, öyle ki bu zaman yakınlığı bazan iki fiilde bir tek kılışın sürekliliği anlatımını yaratır ve zarf-fiil bir türlü tasvir fiili meydana getirir. (**yapıp** durmak, **apışıp** kalmak, **sürüp** gitmek) Ona göre ulama zarf-fiilleri daha çok ulama bağlamları işleyişine denk görünürler ve onları karşılarlar. Bu zarf-fiiller çok zaman bağlamsızlıkla da karşılanırlar (Bıraktı, gitti).

Deny'ye göre de *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* lü siyga kendiliğinden bir zaman mefhumu bildirmesi istenildiği vakit umumiyetle bir mazı değerini alır: fakat çoğu zaman bu mazilik, hadesin tesirleri halde hissedilir olmak gibi bir mana menevisini bildirmek gerek) olup bitmiş 'accompli' bir hades, mefhumu tabiatıyla öncelik 'prealable' bit hades yerine geçer. Eski osmanlıca bu gelişmesi sırasında ortalama bir merhalede durmuş olup, *-(y)ıp* siygalarda mazi manasını yardımcı **durmak** fiil ile yapılan karmaşık 'complexe' veya yerindelik 'periphastique' fiillerden (şimdiki osmanlıcada bu fiillerin istimeri 'duratif' bir manası vardır. § 826) başkalarında kabul etmiyordu. (ki bu da sadece muzari temelilerde oluyordu:Örn. **işidip** dururum, **görüp** durmuşum, **olup** dururdu. Yukarıdan beri gelen bütün bu *-(y)ıp, -ip, -up, -üp* siygalardaki durur-lar, her ne kadar aslında **durmak** fiilinin müzarileri iseler de, gitgide bunlar ahenge de uyarak pekiştirici bir edat

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

mahiyeti ile dürür suretini ve nihayet -dır/-dir/-dur /-dür suretlerini almış bulunuyor. Müfret gaibdeki **durur** fiili dur (dir) suretinde kısaltmış olarak koşaç ‘copule’ halini alabilirdi (§ 552) nitekim bu kullanışıyle -(y)ıp, -ip, -up, -üp’li olarak, hissedilir surette şahıslı bir siyga temesi mahiyetini almış. (Deny, 1941, 845 § 1309)

-(y)ıp, -ip, -up, -üp’lü zarf-fiil, olumsuzluk bakımından da genellikle esas fiile bağlıdır. Bununla birlikte zarf-fiilin olumlu esas fiilin olumsuz, zarf-fiilin olumsuz esas fiilin olumlu biçimde bulunması gibi farklı şekiller de söz konusudur. Örn. Aray**ıp** bulamıyorlardı. Tümcede, olumlu ve olumsuzluk açısından şüphe ve kararsızlık bildiren sürekli bir durum söz konusu olduğunda, olumlu zarf-fiili, aynı kök veya gövdeden yapılmış olumsuz bir fiil şekli izler. Örn. bil**ip** bilmediğini – Arkadaşının bu konuda bir şey bil**ip** bilmediğini öğrenemedi. (Korkmaz, 2003, 1003)

Bu güzel havada herhalde evde otur**up** televizyon seyretmeyeceğiz.

Bu güzel havada herhalde evde **otur**mayacağız televizyon seyretmeyeceğiz.

Fakat eğer ana tümcede fiil olumlu ise -(y)ıp, -ip, -up, -üp biçimbirimlerin önünde olumsuz eki kullanılabilir.

Bu güzel havada evde **otur**may**ıp** yürüyüşe çıkmalıyız.

Bu güzel havada evde **otur**mamalıyız yürüyüşe çıkmalıyız.

-(y)ıp, -ip, -up, -üp zarf fiillerden sonra bir **da** bağlacı gelebilir. Zarf-fiilin anlamı güçlendirilir.

Örn. Yemek yiy**ip** de geldim. Yemek yed**im** de geldim.

Lewis’e göre -(y)ıp, -ip, -up, -üp zarf fiillerden sonra **da** bağlacın kullanımı iki fiilin eylemi arasında bir ayırma işareti olarak görülür. Genellikle bu kullanım ikinci fiili olumsuz olduğu durumlarda yaygındır. Örn. Zengo’yu görüp ve korkmamak imkansızdı. “Fakat ne yapacaksın, eve gid**ip** de?” verdiği örnekte **da** bağlacı iki eylem arasındaki bir gecikme anlamını verir. Belki bu örnek -(y)ıp, -ip, -up, -üp biçimbirimmin gerçek ortaç (past participle) fonksiyonunun bir izi olarak algılanabilir. (Lewis, 1975, 177)

-(y)ıp, -ip, -up, -üp’lü zarf-fiil, bir başka zarf-fiil ile yan yana olunca, kendinden sonra gelen zarf-fiilin işlevini yüklenir. (Örn. dur**up** dinlemeden - Aylarca dur**up** dinlen**meden** çalışmış ve büyük başarı göstermişti. (Korkmaz, 2004, 1004)

-erek, -arak ulaç biçimbirimine gelince iki fiili birbirine bağlarken yüklem nasıl, ne tarzda yapıldığını açıklamaktadır. Yan tümcayı temel tümceye, iki önermeyi birbirine bağlayan bu biçimbirim aynı zamanda belirteç göreviyle üretken dönüşümsel dilbilgisindeki belirteçleştirmeyi sağlar. Bu unsurun iki kullanımı vardır. 1. Bağlama = iki ayrı eylem, genellikle eşzamanlı olarak birbirine bağlanır. 2. Belirteçleştirme = yan tümcayı temel tümcenin, ilk önermeyi ikinci önermenin belirteci durumuna getiren yaygın kullanımlardır.

-arak, -erek ulaç biçimbirimi

Tümcedeki asıl fiilin gösterdiği hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi bildirir. Bu zarf-fiil, bildirdiği hareketteki zaman kavramı ile teklik, çokluk kavramını bağlı bulunduğu esas fiilden alır ve esas fiilin yapılış tarzını gösteren bir işlev yüklenir. Ekin bu işlevi genelleşmiş durumdadır. Örn. Ancak toplantıda bir karara var**ıp**, meslektaşına dikkatli dikkatli bak**arak** konuştu. (Korkmaz, 2004, 994)

-arak, -erek ulacın kullanımları ve anlamları:

Turkish Studies

➤ Asıl fiilden **biraz önce yapılan bir hareketi** bildirir. Böylece iki hareket **art arda ve birbirine bağlı** olarak gerçekleşmiş olur. (Korkmaz, 2003, 995) Örn. Ellerini toprağa bastırarak usul usul kalktı.

Bu işlevdeki *-arak, -erek* eki, genellikle cümledeki asıl fiili ile eş zamanlı olan, araya bir ve bağlacı sokulmuş bulunan ve esas fiilden biraz önce gerçekleşen bir harekete koşut durumdadır. Örn. Birden bire koluna girerek şen bir tavır takındı. Birden bire koluna girdi ve şen bir tavır takındı.

➤ Cümle içinde, aynı işlevde iki veya daha fazla zarf-fiilin kullanılma durumundaki, anlatımdaki tekrarı ve üsluptaki tekdüzeliği gidermek üzere, *-arak, -erek* yanında aynı değerdeki *-(y)ıp, -ip, -up, -üp*'lü zarf-fiil de kullanılabilir. (Korkmaz, 2003, 996) Örn. Babaları arabaya atlayıp çarşaya inerek, çocuklarının ihtiyacı olan şeyleri alıp getirdi.

-arak, -erek'li zarf-fiil şahıs kavramını tümcedeki esas fiilden aldığı için, cümlenin öznesi her iki öğede de ortaktır. Örn. Arzu hocasını hatırlayarak burada durdu. Pek nadir hallerde her iki ögenin öznesi farklı olabilir. Bu durumda da ya her iki öznenen biri gayri şahsı ifade taşır. Yahut da esas fiil edilgen yapıdadır. Örn. Hikayeyi dilinden bal damlayarak anlattı. (Korkmaz, 2003, 996) Deny'ye göre uygunlaşık bir hades bildiren *-arak, -erek*'li ulakta aslı hadesinkinden müstakil bir fail bulunması nadirdir. Hem bu fail bir surette hakim bir rol oynayamaz. Bu (o da çoğu zaman belirsiz olan:§1326) bir şahıstan ziyade çok kere cansız bir madde olur. O zaman kendisi de mütaaddiden ise çoğu zaman gayri mütaaddi veya meçhul olur. Örn. On iki zatdan mürekkep bir heyeti sefaret gönderilerek evvelce mevcut olan mütareke temdid olundu. (Deny, 1941, 851, § 1322) Yüce'ye göre de her iki ögenin öznesi farklı olduğu hallerde fiil edilgen yapıdadır ya da her iki öznenen biri gayri şahsı ifade taşımaktadır ya da konuşma dilinde bir istisna olarak görülmektedir. Örn. Gözlerinden yaşlar akararak anlatmaya devam etti. (Yüce, 1999, 44-45, § 1221/b)

Bu unsurun başka anlamları:

-arak, -erek = *-mak suretiyle*

Ayten her gün yürüyüş yaparak kilo verdi.

Ayten her gün yürüyüş yapamak suretiyle (bu sebepten dolayı) kilo verdi.

İhtiyar kadın merdivenden, her basamakta durup dinlenerek inmeye başladı.

1. *-arak, -erek* ekli zarf-fiil, tümcenin esas fiiline, aynı zamanda veya biraz önce gerçekleşme ilişkisi ile değil, doğrudan doğruya '*-mak suretiyle*' anlamında bir **tarz bildirme ilişkisi** ile de bağlanabilir. (Korkmaz, 2003, 997)

arak, -erek = *-ya.. -ya*

Gençler koşarak içeri girdiler. Gençler koşa koşu içeri girdiler.

Yalnızca tarz bildirme işlevindeki bu zarf-fiil, genellikle tekrarlı *-(y)a... -(y)a* zarf-fiilinin yerini tutar ve onunla kolayca yer değiştirebilir.

Bu şekilde bazı ikilemeler oluşur.

Genç kız ağlaya ağlaya hikâyesini anlattı.

Adam ite kaka öne geçmeye çalışıyordu.

2. *-arak, -erek*'li zarf-fiil, bazen asıl fiil *-dığı için, -dan dolayı* anlamında bir **sebeplilik ilişkisi** ile de bağlanabilir. Örn. Ben sınav notunu düşünerek üzülüyor, perişan oluyordum.

Turkish Studies

3. *-ma/-me* olumsuzluk ekinden sonra gelen *-arak, -erek* eki, esas fiile *-madan, -meden, -maksızın, -meksizin* zarf-fiillerinin yerini tutan bir **olumsuzluk ilişkisi** ile bağlanır. (Korkmaz, 2003, 998) Örn. Arasıra, ben de bu konuşmalara istemeyerek (istemeden) kulak misafiri oldum.

-arak, -erek eki belirli birkaç fiilde, anlam kaymasına uğrayarak kalıplaşmış edat veya zarflar da oluşturmuştur. Bunlar açıklayıcı işlevinde kullanılmaktadır.

bakarak = (göre, nazaran)

giderek = (yavaş yavaş, gittikçe, nihayet)

olarak = (vasfı ile, biçiminde)

Bu kullanımlarda görülen açıklayıcı işlevi yabancı bir öğrenci için anlatım bozukluğuna yol açmaktadır. Örn. Sana bu kitabı hediye olarak veriyorum. **Olarak** ulağının kullanılışı ile ilgili Deny'ye göre olmak fiilin *-arak, -erek*'li ulağı olan bu siyga, çoğu zaman (belirsiz bir fail ile) şahıssız bir surette kullanılır. Esasen Türkçede de bazan atılabilen **olarak** fiili bir tarafa bırakılarak bu türlü tabirler, Fransızcaya (*ayni şekilde Arnavutçaya*) umumiyetle tarz '*maniere*' bildiren bir zarf veya zarflık tabir ile tercüme edilebilir. Örn. hususi olarak, hediye olarak, fazla olarak, beşinci defa olarak. (Deny, 1941, 853, § 1326-27) Kornfeld ise bunu ile ilgili birkaç örnek verir.

Örn. Çayı ilaç olarak kullanırım. (En çok verimli olan olmak fiilinin zarf-fiil olarak kullanımı.)

Boston'da gazeteci olarak bulundum. (Fonksyön kavramı ifade etmek için aynı yapı kullanılır.) (Essive)

Beni Boston'a gazeteci olarak yolladılar. (Translative) (Kornfeld, 1997, 235)

Konuşma dilinden ve ağızlardan yazı diline geçmiş bir şekil olarak bazen *-(y)arak, -erek* ekinin bir *-dan, -den* çıkma durumu ekiyle genişletildiği görülüyor. Bu durumlarda bu ekten kılış tarzını biraz daha güçlendirme işlevi yüklenmiştir. Aynı zaman asıl fiilden biraz önce yapılan bir hareketi bildirir. Üstelik iki hareket art arda ve bildirme bağlı olarak gerçekleşmiş olur.

-(y)ip, -ip, -up, -üp ve *-arak, -erek* ile örnek alınan tümceler için bütün bu tanımlar ve açıklamalar yapıldıktan sonra Türkçenin söz dizimi yapısını vurgulamaya çalışılmıştır. Greenberg'e göre dünya diller arasında Türkçede ÖNY diziliş bağlaçlar yerinde 'postposition'e yatkındır. Türkçede sağa doğru bir tümce sözdizimi vardır. Türkçede belirleyici unsur beliren unsurun öncesinde yer almaktadır. Johanson'a göre Türkçede bir *rectum-regens* kural sayesinde bağlı olan unsurlar (rectum) temel unsurların (regens) öncesinde bulunmaktadır. Bu kural (norm) Altay dilleri temel sözdizimsel yasası olarak sevk edilmiştir. Türkçede yerleştirme (embedding) tümceler görülür. Batı dillerinde yerleştirme tümceler Türkçede olduğu gibi görülmemektedir. Hint-Avrupa dil ailesinde yer alan Arnavutçada ikinci dereceden aktarmaları var. Bu yüzden onun tümce sözdizimi farklı bir diziliş sahiptir. Bu iki dil arasındaki bu temel ayrımı yabancı bir öğrencinin doğru kullanılışı ve çevirisini engeleyecektir. Türkçeyi yabancı bir dil olarak öğretiminde bu öğelerin diziliş ve bu yerleştirme tümceleri açıklaması zorluluklar göstermektedir. Türkçede yan tümce ana tümce ile 'relator' la birleştirmektedir. 'Relator' dilbilgisel-sözdizimsel özelliklerine sahiptir. Türkçede bağlaç ve sözlerin yerinde 'tümce değerinde kelime grupları' yani 'quasi-propositions' kullanılmaktadır. (Deny, 1941, 853) Bu durumda çekirdek yükleme biçimbirimler eklenmektedir ve bunlar yüklem işlevinde görülür. Genelde bileşik tümcelerde ve örnek olarak aldığımız tümcelerde çekilmeyen çekirdek yükleme eklenen biçimbirimleri bağlaç yerinde kullanılmaktadır.

Ele aldığımız bu tür tümceleri Arnavutça ana dil olan yabancı bir öğrenci Arnavutçadan Türkçeye çeviri sırasında ya basit tümcelere ayrılarak ya da bağlaçları kullanarak çevirir. Ana dili,

Turkish Studies

ikinci dereceden aktarmalara hakim olduğu için bu biçimbirimlerle kurulan bileşik tümcelerin kullanımı ve çevirisi zorluk yaratmaktadır. Üstelik Türkçede biçimbirimlerin birden fazla anlamlarını yükledikleri için yabancı öğrencilerinde doğru kullanımları her zaman görülmemektedir. Aslında ortaç ve ulaçlarla kurulan bileşik tümceler Türkçe biçimsel yapısına uygundur. Bu tür tümceleri Türkçe ana dili olmayan yabancı bir öğrenci için zordur. Arnavut bir öğrenci edinç sayesinde Türkçeden Arnavutçaya çeviri sırasında ana diline ait doğru bir yapı bulabilir. Daha önce bahsettiğimiz gibi ya basit tümlelere ayrılarak ya da bağlaçları kullanarak çevirir. Fakat ana dilinden Türkçeye çeviri sırasında tekrar doğuştan gelen edinç etkisinden bileşik tümceleri bağlaçlarla çevirmeye çalışacaktır ve yerleştirme tümceleri kullanmayacaktır çünkü bu tür bileşik tümceleri anadilinin ikinci derecede aktarmalarında kullanılmamaktadır. Bunu ilk olarak *-(y)ip, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* unsurların bağlaç olarak kullanımlarında görürüz. Türkçede bu kullanımlar ne kadar basit görülürse görünsün yabancı bir öğrenciyi ana dilinin sentaks dizilişine ait olan ard arda bileşik tümcelere yönelendirir ve *-(y)ip, -ip, -up, -üp* ve *-arak, -erek* biçimbirimlerle kurulan bileşik tümcelerin doğru kullanımlarına engel olur. Bu engeller sadece edim sayesinde ortadan kaldırılır. Bu tür bileşik tümcelerden dışında ortaç ve ulaçlarla yapılan çok yerleştirme tümceler var. Bileşik tümcelerin doğru kullanımı ve doğru çevirisi Türkçede yerleştirme kavramı doğru anladıktan sonra ve bu iki dil arasındaki aktarmalarının farklılığını kavrandıktan sonra gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Akademia e Shkencave, Gramatika e Gjuhës shqipe I, ADSH, Tiranë 2002.
- Akademia e Shkencave, Gramatika e Gjuhës shqipe II, ADSH, Tiranë 2002.
- AKERSON, F. Erkman, Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul 1991.
- AKSAN, Doğan, Anlambilim, Anlambilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara 2006.
- BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK, Ankara 2000.
- BAYRAKTAR, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, TDK, Ankara 2004.
- BIKTIMIR, T. “Impersonal passives and the -arak constructions in Turkish” D.I.Slobin and K. Zimmer (eds) *Studies in Turkish Linguistics*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 56-76.
- BRENDEMOEN, B. and CSATO, E. “A Syntactic Analysis of Turkish Gerundial Clauses with Subject Control”, H. Boeschoten and L. Verhoeven (eds.) *Studies on Modern Turkish: Proceedings of the Third Conference on Turkish Linguistics*, Tilburg: Tilburg University Press, 121-135, 1987.
- DENY, Jean, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) Maarif Vekaleti yay., İstanbul 1941.
- DENY, Jean, Türk Dili Gramerlerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), TDK, Ankara 2004.
- GÖKSEL & KERSLAKE, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London, New York 2005.
- JOHANSON, Lars, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, TDK, Ankara 2002.
- KARAAĞAÇ, Günay, Türkçenin Söz Dizimi, İstanbul 2009.
- KARAHAN, Leyla, Türkçede Söz Dizimi, TDK, Ankara 2008.
- KIRAN, Zeynel, KIRAN Ayşe, *Dilbilime giriş*, Ankara 2001.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

-
- KONONOV, A. Gramatika Tureckobo Jazika, Akademija Nauk, Institut Vostokovedenjije, Leningrad 1941.
- KORKMAZ, Zeynep “-arak/-erek ekinin yapısı üzerine”, Türk Dili Araştırmalar, c.1, s.128-132.
- KORKMAZ, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK, Ankara 2003.
- KORNFILT, Jaklin, Turkish Descriptive Grammars, London and New York 1997.
- LEWIS, G. L. Turkish Grammar Oxford, New York Oxford University Press, (Fellow of the British Academi emeritus professor of Turkish in the University of Oxford) 1975.
- SUBAŞI-UZUN, Leyla, “Türkçede bazı metindilbilimsel görünümler üzerinde”, IV dilbilim Sempozyumu Bildirileri, 71-80, 1990.
- UNDERHILL, Robert “Turkish Participle” Linguistic Inquiry 3,1: 87-99,1972.
- UNDERHILL, Robert, Turkish Grammar, Cambridge: Mass.: The MIT Press, 1976.
- YÜCE, Nuri, Gerundien im Türkischen: Eine morphologische und syntaktische Untersuchung, Simurg, Istanbul 1999.